

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОГО ІСТОРИЧНОГО ОБРАЗУ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ 20 – 30-Х РОКІВ ХХ СТ.

У статті аналізуються особливості створення, функціонування та трактування традиційних історичних образів на прикладі образу І. Мазепи в епопеї Б. Лепкого «Мазепа».

Ключові слова: традиційний образ, історична постать, І. Мазепа, Б. Лепкий.

В статье анализируются особенности создания, функционирования и авторская трактовка традиционных исторических образов на примере образа И. Мазепы в эпопее Б. Лепкого «Мазепа».

Ключевые слова: традиционный образ, историческая личность, И. Мазепа, Б. Лепкий.

The article deals with the peculiarities of creating, functioning of traditional and the author interpretation historical images, for example, of the image I.Mazepa by B.Lepkiy's epos "Mazepa".

Key words: traditional image, historical personality, I.Mazepa, B.Lepkiy.

За словами А.Волкова, «традиційним слід уважати образ, який переходить від покоління до покоління, від однієї літературної доби до іншої, тобто такий, який зберігається й активно функціонує протягом значного історичного часу» [12, с. 59].

Немає образів, що функціонують вічно. Всі вони з'являються за певних історичних, суспільних, психологічних та інших умов, і саме залежно від цих умов люди звертаються в більшій чи меншій мірі до традиційних образів. Звернення до якогось традиційного образу залежить від певних умов, а коли ці умови зникають, функціонування образу майже зупиняється.

За походженням традиційні образи можна поділити на кілька груп. Скажімо, А. Няццу виділяє такі: фольклорно-міфологічні, літературні, історичні [11, с. 6]. Хоча в іншій його роботі зустрічаємо вже більш розширену структуру походження традиційних образів: фольклорні, легендарно-міфологічні, легендарно-церковні, історичні, літературні [1, с. 14].

В основі певної групи традиційних образів знаходиться реальна яскрава особистість, що увійшла в історію й народну пам'ять, а потім була відтворена в літературі. Зазвичай прототип такого традиційного образу є складною, суперечливою, неоднозначною особистістю (Сократ, Мазепа, Ярема

Вишневецький, Роксолана тощо). У традиційних образах цієї групи первісно закладені взаємозаперечні оцінки – це завжди боротьба і єдність суперечностей.

Традиційні образи не є незмінними структурами. Вони можуть переосмислюватися в доволі широкому діапазоні, змінювати акценти тощо. Це призводить до того, що традиційні образи мають значну кількість різноманітних тлумачень, варіантів. М. Бахтін відзначає, що образ «стає відкритим, живим взаємодіянням світів, точок зору, акцентів. Звідси можливість переакцентації такого образу, різних позицій у цьому питанні і, відповідно, різних тлумачень самого образу. Образ стає багатозначним символом» [2, с. 220].

В українській літературі більшість традиційних образів історичної групи бере початок з періоду козаччини, коли відбувалося відродження національного руху. Це були часи, коли всі почуття загострювалися до краю, і людина повністю розкривалася, показуючи себе такою, якою є насправді. Особливе місце займає період після смерті Богдана Хмельницького, коли не було єдності, взаєморозуміння, засліплювала можливість здобути владу, багатство, славу. Звичними стали відступництво, зрадництво, зневіра, людські душі дрібнішали, благородні патріотичні пориви придушувалися. Все це вело до втрати власної ідентичності. Саме ці непрості часи, сповнені постійної боротьби, пошуку себе і сформували ті історичні особистості, які потім знайшли своє відображення в літературі.

Серед них можна виділити осіб, які репрезентовані в художній літературі, і не лише в українській. Наприклад, Б.Хмельницький, І.Мазепа тощо. Це дає змогу віднести такі образи до міжнаціональних. Крім них, спостерігаємо образи, які не мають широкого ареалу побутування, але їх також можна вважати традиційними. Це П. Дорошенко, Я. Вишневецький, І. Виговський та багато інших. Більшість традиційних образів, народжених на українському ґрунті, вирізняються своєю неоднозначністю і досі викликають багато суперечок. Щоб об'єктивно і якнайповніше розкрити і зрозуміти ці образи, варто насамперед звернутися до історії. Історія України тісно пов'язана з історією сусідніх держав, особливо Польщі та Росії. Вплив цих країн наклав помітний відбиток на розвиток України, що широко відображений у літературі. Сталося так, що кожна більш-менш значна подія, кожна політична особистість знаходили свою оцінку не лише у своїй державі, а й у держав-сусідів. Зазвичай ці оцінки були різними, навіть бінарно опозиційними. А між цими антагоністичними силами перебувала Україна, на той момент нестабільна і несамостійна у своїх судженнях. Тому й хилилася то в один бік, то в інший. Ці вагання в період Руїни призвели до того, що втрачено розуміння істини. На перше місце вийшов власний зиск. Звичайними стали віровідступництво, прагнення величі за будь-яку ціну, національна зрада. З'явилося безліч перевертнів, запанувало дворушництво. Все це знайшло своє відображення в літературі. Особливе місце займає проблема зради. Вона стає постійною в літературі й поширюється майже на всі традиційні образи.

Напевно, з усіх традиційних образів історичної групи, що з'явилися в українській літературі, саме образ Мазепи є найпоширенішим. Але, на відміну від Виговського, якого намагалися викреслити з історії, Мазепі присвячено безліч історичних розвідок та досліджень. До постаті гетьмана зверталися Д. Бантиш-Каменський, М. Грушевський, О. Оглобін, О. Рігельман, С. Соловійов, О. Субтельний, Г. Хоткевич, Д. Яворницький та багато інших. Саме через численність дослідників, які часто по-різному тлумачили постать гетьмана, і з'явилося багато літературних інтерпретацій, що зумовили розмаїття оцінок гетьмана Мазепи та його діяльності. З одного боку, він представлений як герой, патріот України, борець за свободу, а з іншого – зрадник. 20 – 30-ті роки ХХ ст. характеризуються досить широким діапазоном трактування образу Мазепи. Але як зазначав Д. Донцов: «душа цього чоловіка ... була занадто складна, аби її можна було схопити цілу» [3, с. 17].

Незважаючи на чималу кількість творів, лише декілька подій з життя Мазепи відображені в літературі. Переважно, це любовні авантюри (особливо популярна історія кохання Мазепи і Мотрі) та політична діяльність останніх років, з якою часто поєднують стосунки Мазепи та Палія. На першій події (роману часів молодості Мазепи, за який його було покарано – прив'язано до спини дикого коня, що нісся степами України, і яка з часом, доповнена домислами, стала легендою) засновано міф про Мазепу. А на другій – (політичні дії гетьмана, що були спробою звільнити Україну від російського гніту і її трагічної розв'язки) заснована історія Мазепи, що ширше представлена в історіографії, ніж у літературі [10, с. 162]. Звичайно, між міфом та історією Мазепи існують взаємовпливи та взаємозв'язки, що відображені в літературі. Залежно від того, наскільки твір близький чи, навпаки, віддалений від історичної традиції трактування образу, формується відповідно міф або історія Мазепи. Слід зазначити, що в різні епохи та в різних творах було неоднакове співвідношення легендарності та історичності образу. У ХVІІІ ст. домінує історичне начало, скероване на створення реального образу історичного діяча, але, звичайно, присутні й елементи міфу. Саме в цей час образ Мазепи виходить за межі національного. З приходом у Європу романтизму в першій половині ХІХ ст. погляди на Мазепу дещо змінюються і відбувається посилення міфологічного впливу. Саме в цей період образ Мазепи вабить видатних письменників-романтиків. Першим увів Мазепу в контекст поезії романтизму Дж. Байрон поемою «Мазепа».

У сучасному літературознавстві саме ця поема розглядається як твір, що започаткував «міф Мазепи», який згодом ампліфікувався в численних інтерпретаціях і трансформаціях. Відбувається власне перехід з історії в міфологію, що й робить її важливою віхою в усій літературі мазепіани [10, с.165]. Міфологізація образу Мазепи, починаючи з Байрона, проходить через усе ХІХ ст. та не втрачає своєї сили у ХХ ст. Але сліпого слідування Байрону немає, міфологізація образу Мазепи зовсім неоднотипна і неоднозначна. Зустрічаємо твори різноманітного змісту та тенденційності. Особливу увагу привертають ті, де міфологізація пов'язана з політичною

ідеологією, заангажованістю. Зазвичай певна політична ситуація, ідеологія вимагають того чи іншого тлумачення образу Мазепи. Переважно це стосується тих країн, для яких гетьман не був нейтральною особою, зокрема для України, Росії та Польщі. Відбувається відхід від образу, створеного Байроном, майже зовсім ігнорується історія кохання Мазепи молодих років. У центрі уваги – період гетьманування Мазепи, переважно його останні роки, коли відбулася спроба відійти від Росії і приєднатися до Швеції. На перший погляд, у таких творах розглядаються відомі історичні події. Тож можна було б подумати, що твори мають на меті висвітлення історичної правди. Але саме в цьому і полягає особливість політичного та ідеологічного переосмислення. У творах історичну правду корегують, часто заміняють на протилежну, і відбувається все це залежно від політичної орієнтації держави, її потреб. Міфологізація образу набуває політичного характеру. Особливо широке корегування історичних подій згідно з власними потребами притаманне Росії. Як зазначає Павло Штепа, «навіть історія є власністю царя і він міняє її на свій розсуд. Майже кожного дня він видає своєму народу історичну правду, підправлену залежно від потреб цього дня» [14, с. 81]. Тому й не дивно, що подібне відбувається в літературі із постаттю Мазепи. В основі багатьох літературних творів про Мазепу лежить так званий імперський міф про нього як про зрадника, лиходія, підданого анафемі і навіки засудженого історією. Така інтерпретація образу гетьмана має в основі указ Петра I 1709 року про визнання Мазепи зрадником імперії і проголошення йому анафемі. Починаючи з того часу, протягом трьох століть образ гетьмана розглядався в царській Росії, а пізніше і в радянській, як образ підступного лиходія, зрадника тощо. За цей час таке тлумачення постаті Мазепи настільки глибоко вкорінилося у свідомості переважної більшості суспільства, що стало для неї незаперечною істиною. У літературі одним із найпоказовіших зразків використання такого імперського міфу при творенні образу гетьмана Мазепи є поема «Полтава» О. Пушкіна. Загалом, варто зазначити, що таке тлумачення Мазепи притаманне переважно російській літературі, але беручи до уваги, що Україна довго була частиною Російської імперії, то воно позначилося і на українській літературі. Також у літературі існує міф образу Мазепи як борця з деспотизмом за свободу, політичну і національну.

В українській літературі тема Мазепи розроблялася широко, але неоднозначно. Довготривала імперська політика, спрямована на осудження і прокляття гетьмана як зрадника, зробила свою справу. Саме через це в українській літературі існує певна кількість творів, у яких Мазепу показано з проросійської позиції. Наприклад, роман «Цар і гетьман» Д. Мордовця, який спробу Мазепи визволити Батьківщину називає зрадою. Але поряд з таким тлумаченням образу існує (і навіть переважає) інший – патріотичний, який показує гетьмана борцем за волю України й високоосвіченим, розважливим політиком. Патріотична традиція зображення гетьмана найвиразніше і найповніше простежується, починаючи з 20-х років ХХ ст. Її вершиною можна вважати епопею Б. Лепкого «Мазепа». І. Кедрин, прочитавши «Мазепу», написав: «Нарешті заповнена прогалина, про яку сором було

згадувати. Діждався Мазепа українського пам'ятника, і можуть українці вдивлятися в його обличчя, різьблене вже українським долотом» [13, с. 421]. А критик М. Струтинський писав: «Б. Лепкий заповнив прикру і впокараючу прогалину в українській літературі; дав першу дійсно талановиту повість про великого будівничого української держави на переломі 17 і 18 віку...» [13, с. 422].

Попри різноманітні і часом суперечливі та навіть протилежні оцінки гетьмана в літературі, ця особистість була величною і, як зазначив Волков, «типово національною й водночас унікальною» [12, с. 296].

Трагічна доля історичної особи, образ якої традиціоналізується, – це, напевно, спільна риса майже всіх традиційних образів історичної групи, створених на українському ґрунті. Не став винятком і гетьман Іван Мазепа. Поклавши понад 20 років на розбудову України та національне виховання українців, він не зміг у потрібний момент об'єднати країну і його державотворча місія була болісно обірвана. Але, незважаючи на це, постать Мазепа в дечому можна вважати навіть визначнішою за постать Богдана Хмельницького. Адже Хмельницький шукав для України протекцію, а Мазепа – рівного союзника. І саме тому в одних творах гетьмана возвеличують як провідника народу, як пророка, а в інших – засуджують як Юду. Саме з 20-х років ХХ століття розпочинається увага до психологізації традиційних образів. Б. Лепкий в епопеї «Мазепа» чи не вперше зосереджує на цьому увагу. Гетьман постає у його творі мудрим державним політиком, патріотом України, що віддасть усе за її свободу. Мазепу показано хитрим, але лише за політичної необхідності, дещо улесливим, але в жодному разі не лицемірним. Наголошено на його освіченості, якої він прагне і для України, розумі, на чистій вірі, милосердності, самопожертві. У творі показано, що любов до Мотрі чиста, а не гріховна, як зображено у «Полтаві» О. Пушкіна, але навіть нею він жертвує задля України. Підкреслено, що Мазепа доволі прозорливий і заглядає далеко у майбутнє (що не притаманне О. Пушкіну, у якого гетьман недалекоглядний, засліплений власними амбіціями). Значна увага надається відтінкам та нюансам світогляду Мазепа. Розкриваються переживання, страхи Мазепа, надії, сумніви та сподівання. Загалом епопея Б. Лепкого «Мазепа» є вершиною в творенні образу гетьмана на патріотичних засадах. Тут образ вирізняється глибиною, а також об'єктивністю зображення стосовно історичної дійсності. Характер Мазепа змальовано як складний, багатогранний, багаторівневий. Неодноразово загострено увагу на освіченості гетьмана, яку бачить і Петро І: «Іван Степанович нашому братові не рівня. Учений, досвідчений, чоловік заграничний» [7, с. 387]. За допомогою освіти гетьман намагається відкрити українському народу дорогу до нового життя, до європейських реалій, прагне виплекати нове покоління українців.

Б. Лепкий наголошує на чистій, безмежній вірі гетьмана у Бога: «Боже, допоможи, і ти, Свята Пречиста! Підвів очі на небо і тривав, ніби в захопленню несамовитім. Войнаровський не смів глянути на нього – боявся стати поміж гетьманом і Богом...» [9, с. 19]. А також на любові до рідного

краю, патріотизмові: «А невже ж я її не люблю?» – спитав гетьман. — «Коли б ти її не любив, то я тебе за сина свого не мала б. Але Україна, бачиш, хоче від тебе великої і неподільної любові, щоб ти тільки про неї дбав і більше ні про кого!» [5, с. 89]. Акцентується увага, що в житті Мазепи було дві великі пристрасті, дві великі любові: до України і до Мотрі. Але у боротьбі між серцем і обов'язком любов до Батьківщини виявилася сильнішою. «І гетьман рішився. Для загального добра, із-за державної konieczности жертвує своїм власним щастям» [6, с. 288].

Особливо глибоко розкрито в романі несприйняття гетьманом Москви, а також причини цього. Мазепа як розумний політик, крім амбіцій Москви, її самозакоханості, жорстокості, варварства, бачить основну причину, через яку не можна залишатися з Москвою – вона не терпить волі: «Москва не може стерпіти вольного народу. Вона й у себе не дає людям волі. Цілу Європу рада би прибрати до свого кріпкого кулака» [8, с. 181]. Україна ж завжди славилась вільнолюбством. Отже, логічно, що цар, створюючи могутню Росію, знищить усі вольності на Україні, позбавивши «не тільки самостійності, не тільки їх громадського устрою, але й характеру національного» [8, с. 182]. Звернено увагу на важкість прийнятого Мазепою рішення. Показано, як він проводить політику з Польщею, Туреччиною, Швецією, Москвою. І в цих складних політичних маніпуляціях викристалізовується єдиний для України шлях до волі – союз із Швецією. «Союзи з Польщею, з Кримом, з Семигородом і з Туреччиною завели, оставалося те, чого не в спів зробити Хмельницький, союз зі Швецією, на основі, що Україна... має бути вічними часами свобідною від усякого чужого володіння» [8, с. 182]. Маємо доволі швидко розкриття політичних намірів гетьмана. Мазепа мало не з перших сторінок говорить про свої плани звільнити Україну. До нього про незалежну Україну говорили тільки Б. Хмельницький (і то лише перед своєю смертю) та І. Виговський (переважно на рівні мрій, сподівань, натяків). Отже, гетьман Мазепа вперше у повний голос заговорив про Україну як незалежну державу. «...Хочу я за помочою Божою так зробити, щоби... весь наш край рідний... ні під царем, ні під королем, ні під ханом, ні під жодним ворогом нашим не загинули, лиш осталися вольними і незалежними от нині і до віку віков» [5, с. 50].

Думки про незалежність України неодноразово повторюються у Б. Лепкого, але гетьмана навіщають і сумніви, нехай лише миттєві, але сумніви: «...сумнів підкрадається до нього. Чи годиться піддурювати царя?» [5, с. 342]. У той же час як обережний та хитрий політик Мазепа прораховує негативні наслідки своїх дій у випадку невдачі і розуміє, що багато крові проллється. Мазепа знає, як жорстоко цар Петро карає росіян за найменший непослух. А що ж тоді буде з українцями? «...Шибениці нечисленні, котрими приоздоблено Москву... Це робив Петро в Росії, котру він все-таки любив, а як же тоді лютував би він на Україні, котрої ненавидить?» [7, с. 169].

Гетьмана можна назвати провідником народу, що і робить Б. Лепкий, зазначаючи: «Провідник мусить забути про все, забути, що він чоловік. Треба

бути зимним, невблаганним, жорстоким, щоб до цілі вести. Треба не бачити нічого, крім мети. ...Треба бути злим, незрозумілим для багатьох, не любленим товпою, самотним» [7, с. 365 – 366]. Заради України Мазепа забуває, що він чоловік, відмовляючись від кохання, стає невблаганним та жорстоким, хоча його душа прагне толерантності. «Толерація... це мій ідеал» [7, с. 44], – заявляє гетьман. Він будує настільки грандіозні плани, що стає занадто складним та незрозумілим для більшості, а люди не люблять те, чого не розуміють. Гетьман це знає і добровільно йде на таку жертву заради вищої мети, що характеризує його як людину благородну. Отож, можна зазначити, що Мазепі притаманне почуття благородної, безкорисної жертвовності. Особливо на цьому наголошує Б. Лепкий: «Гетьман не самолюб, він до найбільшої жертви для справи спосібний» [9, с. 145].

Але І. Мазепу не варто й ідеалізувати. Тому автор зображає, що гетьману не чуже все людське і він не позбавлений деяких вад. Наприклад, гордості (але не самозакоханості), облесливості, дещо надмірної таємничості тощо.

З аналізованого твору випливає, що на ситуацію в Україні величезний вплив мала Москва, яка в жодному разі не мала наміру втратити українські землі. Тому закономірно, що, коли Мазепа піднявся на боротьбу за самостійність України, Москва почала всіляко протистояти цьому. Вона провадила досить підступну, але майстерну політику, яка розпалювала ворожнечу в Україні й розділяла її. Саме завдяки діям Москви – маніфестам, що вона розсилала по всій Україні, і, як вершині її підступної діяльності, анафемі, яку проголосили гетьману в усіх церквах, за Мазепою закріпилася слава зрадника Москви й українського народу зокрема.

Б. Лепкий чітко виявляє власну патріотичну позицію стосовно оцінки діяльності гетьмана, і зазначає, що Мазепу можна було б назвати зрадником лише в тому випадку, коли б він зрадив великій ідеї звільнення України. А так, говорить Б. Лепкий устами Мазепи: «...зрада зраді нерівна» [7, с. 62], «я зрадив тебе (Петра), бо не хотів зрадити власної ідеї» [4, с. 59]. У виборі між Петром та Україною гетьман вибрав Україну. Цей вибір був складний, але благородний, його міг зробити лише великий патріот і аж ніяк не підлий зрадник, яким намагалися представити Мазепу.

Варто зазначити, що Б. Лепкий також розкриває позицію Москви стосовно Мазепи, а також її вплив через маніфести, підкупи тощо на формування суспільної думки про гетьмана в Україні. Відповідно автор зображає старшину двояко: патріотична і боязна чи шкурницька, яка відрікається від гетьмана за першої небезпеки заради власної вигоди. І саме від цієї старшини чуємо гасла стосовно Мазепи на зразок: «... гетьман хоче зрадити цареві» [1, с. 259]. Саме такі люди в пошуках власної вигоди відкривають ворота Батурина, здають Січ, ідуть проти власного народу, щоб отримати милості Москви. Саме через них і страждав Мазепа. «Гриз його біль і палив сором... що так багато тих своїх зраджувало й покидало його» [9, с. 392]. Отже, буде правомірно сказати, що зрада крилася не в гетьманові, а в тих, хто зрадив ідею і продав Україну Москві. Це можна порівняти зі зрадою

Христа, коли Юда, один із найближчих учнів, заради користі зрадив Учителя. Не даремно ж Б. Лепкий в епопеї «Мазепа» говорить, що Бог відвернувся від України, бо «...ми обиджаємо його незгодою, сварнею і найгіршим із усього зла – зрадою! Поки на Україні виростатимуть Носи і Галагани, доти нам добре не буде» [9, с. 376]. І коли, з патріотичного українського погляду, означення Юди відносимо до Носів, Галаганів і всіх зрадників України, то з іншої позиції з Юдою асоціюється Мазепа: «на гетьмана посипалися щонайгірші і найбридливіші слова як на ... Юду Іскаріотського» [9, с. 87]. У свою чергу, з патріотичної точки зору Мазепа порівнюється з Мойсеєм, який був провідником народу 40 літ, і навіть частково з Христом, який приніс себе в жертву заради людства, а від нього відреклися: «Не гетьман зрадив народ, а ви зраджуєте його, відрікаєтесь від нього, як Петро від Спасителя свого, нікчемні труси, грязюко з торгового майдану!» [4, с. 98]. Таким чином, маємо своєрідну асоціативну парадигму, у якій образ гетьмана інтерпретується від Юди і аж до Христа, залежно від того, якої позиції стосовно Мазепа дотримується автор. У часи, коли Москва вперто проголошувала гетьмана Мазепу зрадником, Б. Лепкий показав його правдиво – як державного діяча-патріота, справжнього європейця, спростовуючи в такий спосіб деструктивні підходи чужинців до української історії.

Список використаних джерел

1. Антофійчук В. І. Проблеми поетики традиційних сюжетів та образів у літературі / В. І. Антофійчук, А. Є. Нямцу. – Чернівці : Рута, 1997. – 200 с.
2. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. – М. : Худ. литература, 1975. – 502 с.
3. Донцов Д. І. Мазепа і мазепинство / Д. Донцов. – Черкаси: Освіта, 1918. – 17с.
4. Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. Батурин: [Історична повість] / Богдан Лепкий. – Чикаго: Вид-во М. Денисюка, 1959. – 416 с.
5. Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. Мотря: [Історична повість; у 2 т.] / Богдан Лепкий. – Чикаго: Вид-во М. Денисюка, 1959. – Т. 1. – 387 с.
6. Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. Мотря: [Історична повість; у 2 т.] / Богдан Лепкий. – Чикаго: Вид-во М. Денисюка, 1959. – Т. 2. – 308 с.
7. Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. Не вбивай: [Історична повість] / Богдан Лепкий. – Чикаго: Вид-во М. Денисюка, 1959. – 395 с.
8. Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. Полтава: [Історична повість; у 2 т.] / Богдан Лепкий. – Чикаго: Вид-во М. Денисюка, 1959. – Т. 2: Бої. – 1959. – 419 с.
9. Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. Полтава: [Історична повість; у 2 т.] / Богдан Лепкий. – Чикаго: Вид-во М. Денисюка, 1959. – Т. 1: Над Десною. – 1959. – 331 с.
10. Наливайко Д. С. Теорія літератури й компаративістика / Д. Наливайко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 347 с.

11. Нямцу А. Е. Традиционные сюжеты и образы в литературе XX века / А.Е. Нямцу. – К.: УМКВО, 1988. — 84 с.
12. Традиційні сюжети та образи / [упор. А. Волков] /. – Чернівці: Місто, 2004. – 445 с.
13. Шевчук Вал. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий козацької держави і як літературний герой / Валерій Шевчук. – К.: Либідь, 2006. – 464 с.
14. Штепа П. Московство – его происхождение, содержание, формы и историческое развитие / Павло Штепа. – Киев-Ровно: Планета-Друк, 1998. – 382 с.